

Ο ΡΑΣΙΟΝΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΑΞΙΑΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ ΩΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΧΩΡΙΣ ΘΕΟ

[Κώστας Θεολόγου & Μαρία Πουρνάρη (επιμ.), *Φιλοσοφικοί περίπατοι και σονάτες. Αντίδωρο στον Αρη Κουτούγκο*. Αθήνα: νήσος, 2019, σ. 49-74]

I. Εισαγωγή

Μια σημαντική μορφή ρεαλιστικών θέσεων στο πεδίο της μεταηθικής, οι οποίες έχουν έρθει στο προσκήνιο στο πλαίσιο της συνεχιζόμενης διαμάχης για τον ηθικό ρεαλισμό, διακρίνεται πρωτίστως από τον σταθερό ρασιοναλιστικό γνωσιολογικό προσανατολισμό των υποστηρικτών τους. Έτσι, θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για μια «σχολή» *ρασιοναλιστικού ηθικού* και γενικότερα *κανονιστικού και αξιακού ρεαλισμού*, ανάμεσα στους βασικούς εκπροσώπους της οποίας συγκαταλέγονται οι Thomas Nagel και Ronald Dworkin.¹ Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της σκέψης αυτών των φιλοσόφων, όπως διαμορφώνεται στα πιο πρόσφατα κείμενά τους, είναι και η απόρριψη κυρίαρχων σήμερα φυσιοκρατικών προσεγγίσεων της ηθικότητας, αλλά και η αμφισβήτηση της χρησιμότητας οποιασδήποτε συστηματικής μεταφυσικής θεωρίας για την κανονιστική ηθική, που μας επιτρέπουν να τους αποδώσουμε και κάποια διάθεση φιλοσοφικού *ησυχασμού*.²

Στην εργασία αυτή δεν μπορούμε να καλύψουμε όλο το φάσμα των γνωσιοκρατικών θέσεων και των επιχειρημάτων των συγκεκριμένων φιλοσόφων και τις διαφορετικές πτυχές της αντιπαράθεσής τους με τις κυριότερες παραλλαγές *φυσιοκρατικού ηθικού ρεαλισμού* και *αντιρεαλισμού*. Εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι η ευρύτερη κοσμοαντίληψη η οποία φαίνεται να συνάγεται από τις κεντρικές τοποθετήσεις τους και, ρητά ή υπόρητα, συνδέεται με την αναγνώριση μιας μη

¹ Βλ. μεταξύ άλλων, Nagel 2012, Parfit 2011 και Scanlon 2014. Για μια πρώτη κριτική παρουσίαση αυτών των παραλλαγών ρεαλισμού και των έργων των κυριότερων εκπροσώπων τους, των συγκεκριμένων γνωσιολογικών τους τοποθετήσεων και οντολογικών δεσμεύσεων και των επιχειρημάτων τα οποία τις στηρίζουν, βλ. Βιρβιδάκης 2009a, 231-290 και 337-371.

² Σχετικά με τον *ησυχασμό* στην φιλοσοφία, με την έννοια της αποφυγής κάθε προσπάθειας λεπτομερούς ανάπτυξης, αλλά ακόμη και συστηματικής διατύπωσης και επιχειρηματολογικής στήριξης φιλοσοφικών θεωριών, βλ. Virvidakis 2008, και για τον μεταηθικό ησυχασμό του Dworkin, Βιρβιδάκης 1999.

αναγώγιμης πνευματικής διάστασης. Και ενώ ο Nagel περιορίζεται στην διερεύνηση του αξιακού υποβάθρου και του τελεολογικού προσανατολισμού του κόσμου που μας περιβάλλει και στρέφεται στην υιοθέτηση ενός είδους αντικειμενικού ιδεαλισμού,³ ο Dworkin καταλήγει στην συσχέτιση της αναγνώρισης του πεδίου των αξιών την οποία εισηγείται με την αποδοχή μιας «θρησκείας χωρίς θεό». Σε ό,τι ακολουθεί, η συζήτησή μας θα εστιαστεί στη συγκεκριμένη θεώρηση του Dworkin. Αυτή ανιχνεύεται ήδη σε έργα του όπως τα *Life's Dominion* και *Justice for Hedgehogs* και παρουσιάζεται εκτενέστερα στο *Religion without God*, το οποίο εκδίδεται μετά τον θάνατό του.⁴ Έτσι, θα ασχοληθούμε με την ανάδειξη της διαφαινόμενης συμπληρωματικότητας και της αμοιβαίας στήριξης μεταξύ μεταηθικών ρεαλιστικών δεσμεύσεων και αντιλήψεων και εννοιών ή θέσεων που εντάσσονται στην προβληματική της φιλοσοφίας της θρησκείας. Θα αναφερθούμε στις πρώτες σχετικές επισημάνσεις του Dworkin, αλλά θα σταθούμε κυρίως στην ώριμη σύλληψη του τελευταίου κειμένου του. Ωστόσο, πρέπει να προηγηθεί η συνοπτική έκθεση ορισμένων βασικών μεθοδολογικών προϋποθέσεων και αφετηριακών παραδοχών της επιχειρηματολογίας και της όλης φιλοσοφικής του στρατηγικής.

II. Ηθική γνωσιοκρατία χωρίς οντολογική θεωρία

Κατα τον Dworkin είναι αδιαμφισβήτητη η ύπαρξη αντικειμενικών ηθικών αληθειών οι οποίες δικαιολογούν και μπορούν να κατευθύνουν τις πράξεις μας. Οι αλήθειες αυτές ισχύουν ανεξάρτητα από τις επιθυμίες και τις θελήσεις των ανθρώπινων υποκειμένων. Ως εκ τούτου, δεν είναι δύσκολο να τον συμπεριλάβει κανείς στους ρεαλιστές φιλοσόφους κατά τους οποίους η ηθική πραγματικότητα ανακαλύπτεται και δεν αποτελεί προϊόν επινόησης, προβολής ή κατασκευής.⁵

³ Κυρίως στο *Mind and Cosmos* (Nagel 2012).

⁴ *EZ* (Dworkin 1992).

⁵ Σύμφωνα με μια γενικά αποδεκτή δαιτύπωση, οι θέσεις του ηθικού ρεαλισμού μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: 1. Οι ηθικές κρίσεις μπορούν να είναι κυριολεκτικά αληθείς ή ψευδείς. 2. Ορισμένες ηθικές κρίσεις είναι κυριολεκτικά αληθείς. 3. Υπάρχει μια ανεξάρτητη πραγματικότητα βάσει της οποίας οι ηθικές κρίσεις είναι αληθείς. 4. Μπορούμε να γνωρίσουμε και πράγματι γνωρίζουμε την αλήθεια ορισμένων ηθικών κρίσεων. (Βιρβιδάκης 2009a, 85-6)

Ωστόσο, ο ηθικός και ο περιεκτικός αξιακός ρεαλισμός του Dworkin, ο οποίος, όπως θα δούμε, περιλαμβάνει και την ηθική με στενότερη έννοια, παρουσιάζονται κατ'αρχήν ως θέσεις «πρώτου επιπέδου» που αναδύονται μέσα από την κανονιστική μας πρακτική, χωρίς να απαιτείται κάποια βαθύτερη μεταφυσική στήριξη. Η αναζήτηση μιας οντολογίας αξιακών ή δεοντικών ιδιοτήτων και γεγονότων που θα συνιστούσαν τους έσχατους αληθοποιητές των σχετικών αληθειών, εκτός του καθαυτού κανονιστικού πεδίου, είναι μάταιη και περιττή, και έτσι μπορούμε να μιλάμε για ένα ρεαλισμό «χωρίς θεμελίωση». Ο λόγος για τον οποίο δεχόμαστε την αλήθεια των ηθικών μας πεποιθήσεων είναι επειδή πειθόμαστε από τον υπεύθυνο ηθικό στοχασμό μας γι'αυτές, και όχι επειδή διαθέτουμε εξωτερικά μεταφυσικά ερείσματα, τα οποία έτσι κι αλλιώς δεν μας χρειάζονται. Οποιοσδήποτε σκεπτικιστικές ενστάσεις θα μπορούσαν ενδεχομένως να τις κλονίσουν δεν έχουν καμιά ισχύ αν υπαγορεύονται από κάποιο «αρχιμήδειο σημείο», αποσπασμένο από τις πρακτικές μας και από τις κανονιστικές αρχές που τις διέπουν.⁶ Κατά τον Dworkin, η διαπίστωση του Hume πως δεν είναι δυνατή η έγκυρη συναγωγή κανονιστικών συμπερασμάτων αποκλειστικά από περιγραφικές προκείμενες που αναφέρονται σε φυσικά γεγονότα, δεν οδηγεί σε αμφισβήτηση του αντικειμενικού κύρους του ουσιώδους ηθικού στοχασμού, αλλά, αντίθετα, επιβεβαιώνει την αυτονομία του.⁷

Η γνωσιολογική και μεθοδολογική προσέγγιση οι οποίες συνοδεύουν τη συγκεκριμένη ρεαλιστική σύλληψη της ηθικής διάστασης υπαγορεύουν την αναζήτηση μιας *αναστοχαστικής ισορροπίας* αρχών και καλά σταθμισμένων πεποιθήσεων πολύ ευρύτερης από εκείνη του Rawls. Για τον συγγραφέα του *Justice for Hedgehogs* η επιδίωξη μιας τέτοιας ισορροπίας αρχών και πεποιθήσεων συνεπάγεται την προσπάθεια διασάφησης και ορθής κατανόησης βασικών εννοιών τις οποίες μπορούμε να αποκαλέσουμε *ερμηνευτικές*, που η σημασία τους δεν

⁶ Ο όρος που θα χρησιμοποιήσει αργότερα ο Dworkin για την θέση του περί αξιών είναι «ungrounded realism». (RWG, 15). Για την επιχειρηματολογία η οποία στηρίζει την αρνητική του στάση απέναντι στην μεταθητική εν γένει, βλ. *ΑΑΚΠ* και *JH*, 24, 67-8, 438-48 και, για μια πρώτη κριτική αντίδραση, Βιρβιδάκης 1999.

⁷ Ο Dworkin ονομάζει τη συγκεκριμένη διαπίστωση «αρχή του Hume» (*JH*, 17, 40-46). Όπως ο G. E. Moore στα *Principia Ethica*, έτσι και αυτός ενδιαφέρεται για την αποφυγή κάθε αναγωγιστικής «φυσιοκρατικής πλάνης». Σε κάθε περίπτωση, εδώ φαίνεται να μην τον απασχολεί ιδιαίτερα το οντολογικό *status* των αξιακών ιδιοτήτων.

καθορίζεται από τον φυσικό κόσμο, αλλά και δεν εξαρτάται από κάποιο συμβατικό ορισμό. Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως η επίτευξη των στόχων του προτεινόμενου ερμηνευτικού εγχειρήματος δεν περιορίζεται απλώς στην καλύτερη δυνατή συνεκτική *δικαιολόγηση* των εξεταζόμενων πεποιθήσεων, αλλά θεωρείται ότι μπορεί να ισοδυναμεί με την κατάδειξη της αντικειμενικής τους *αλήθειας*.⁸

Η δουλειά του φιλοσόφου ξεκινά λοιπόν από την επισήμανση της ισχύος των κεντρικών μας διαισθήσεων και προβαίνει στον κριτικό έλεγχο τους μέσα από τη σύνδεση, την διεξοδική αντιπαραβολή και την προσπάθεια εναρμόνισής τους με το σύνολο των αρχών και των συναφών πεποιθήσεών μας. Η ρεαλιστική αντιμετώπιση ορισμένων από αυτές τις διαισθήσεις, που δεν οφείλονται σε απλές υποκειμενικές προτιμήσεις και επιθυμίες, καθίσταται προφανής από την σημασία την οποία ο Dworkin αποδίδει στην έννοια της εγγενούς αξίας της ανθρώπινης ζωής, και γενικότερα της ζωής, αλλά και από τον τρόπο που αναδεικνύει τον ρόλο της στη σκέψη μας, κατ'αναλογία με ένα παράδειγμα από την αστρονομία. Σύμφωνα με την ανάλυσή του, όπως η κίνηση του πλανήτη Ουρανού δεν μπορούσε να εξηγηθεί ικανοποιητικά χωρίς την υπόθεση της ύπαρξης ενός μη εντοπισμένου άγνωστου πλανήτη, του Ποσειδώνα, έτσι και οι διαισθήσεις μας για το πρακτέο σε πολλές περιπτώσεις άμβλωσης ή ευθανασίας δεν μπορούν να εξηγηθούν και να ερμηνευθούν αν δεν αναγνωρίσουμε την υπόρρητη δεσμευσή μας στην αναγνώριση *εγγενούς αξίας* στη ζωή.⁹

III. *Η ιδέα της ενότητας και της συνοχής του αξιακού πεδίου*

Ο φιλόδοξος στόχος του Dworkin στην εκτενή πραγματεία *Justice for Hedgehogs*, η οποία συνδυάζει και προεκτείνει τις κυριότερες συνιστώσες του όλου έργου του, είναι, μεταξύ άλλων, η υπεράσπιση μιας ενιαίας και ακραιφνώς ρεαλιστικής αντίληψης για την αξιακή πραγματικότητα. Στην πραγματικότητα αυτή εδράζονται

⁸ *JH*, 263-4. Η ρεαλιστική αυτή θεώρηση μπορεί να συγκριθεί και να αντιπαραβληθεί με τον τρόπο αντίληψης ηθικών ποιοτήτων μέσα από την “τριβή” ή “αντίσταση” κατά τη χρήση της γλώσσας τον οποίο εισηγείται ο Άρις Κουτούγκος (Κουτούγκος 2011). Είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω την γονιμότητα της προσέγγισης του Κουτούγκου, στον οποίο είναι αφιερωμένος αυτός ο τόμος, από την συνεργασία μας κατά τη διδασκαλία σεμιναρίων μεταηθικής.

⁹ *EZ*, 114.

αρχές που ρυθμίζουν το πράττειν όσον αφορά στο πώς πρέπει να ζει κανείς για να ζει καλά και στο πώς πρέπει να συμπεριφέρεται προς τους άλλους.¹⁰ Επιβάλλεται η συνειδητοποίηση πώς η επιδίωξη του «ευ ζην» συνεπάγεται την κατανόηση της ευθύνης μας απέναντι στον εαυτό μας αλλά και απέναντι στον άλλους. Η ακεραιότητα και η αξιοπρέπεια του δρώντος υποκειμένου, που βρίσκονται στο επίκεντρο της αναπτυσσόμενης θεώρησης, αντανakλούν τη στενή σχέση ανάμεσα στην άσκηση της αυτονομίας και στην αναζήτηση της αυθεντικότητας. Αλλά αυτονομία δε νοείται χωρίς σεβασμό και για την ίση αυτονομία και των άλλων, και κατά συνέπεια για τις απαιτήσεις της δικαιοσύνης. Το «ευ ζην» είναι μια ισχυρή κανονιστική έννοια που δεν περιορίζεται στο «να έχει κανείς μια καλή ζωή»· συμπεριλαμβάνει την προσπάθεια να καλλιεργήσει κανείς τις δημιουργικές του ικανότητες –ακόμη και αν η προσπάθεια αυτή μπορεί να μην τελεσφορήσει λόγω αντίξοων συνθηκών και τυχαίων παραγόντων-, καθώς και την αναπόφευκτη δέσμευση σε ηθικές αρχές. Και η πραγμάτωση της αξίας δεν βρίσκεται μόνο στην παραγωγή ενός απτού έργου, ενός συγκεκριμένου αποτελέσματος, αλλά και στην ίδια την εξαιρετική επιτέλεση μιας δραστηριότητας.¹¹

¹⁰ Ο Ντούρκιν χρησιμοποιεί τους όρους “ethical” και “moral” για να δηλώσει αντίστοιχα δύο διαφορετικά είδη υποχρεώσεων. Εισηγείται τη διάκριση μεταξύ της έννοιας η οποία αντιστοιχεί στον όρο “ethics” (πώς πρέπει να ζει κανείς για να ζει καλά) και εκείνης η οποία εκφράζεται με τον όρο “morality” (πώς πρέπει να μεταχειριζόμαστε τους άλλους). (JH, 13, 25) Η συγκεκριμένη διάκριση δεν ταυτίζεται πλήρως με την ανάλογη διαφοροποίηση στη σημασιοδότηση των όρων “ethical” και “moral” (“éthique” et “moral”) στο έργο άλλων φιλοσόφων (όπως οι Jürgen Habermas και Paul Ricoeur), όπου αντιπαρατίθεται η ευρύτερη έννοια της ηθικότητας, που αναφέρεται σε «μεστές» ιδιότητες αρεταϊκής υφής στην στενότερη, «ισχνή» και αφηρημένη αντίληψη ενός κώδικα αρχών και κανόνων του πράττειν. Έχω αλλού αποδώσει τους σχετικούς όρους στα ελληνικά ως «εθικό» και «ηθικό». (Βιρβιδάκης 2009a). Εδώ θα χρησιμοποιώ κατά κανόνα τον ίδιο όρο («ηθικό») για να αναφέρομαι στην προβληματική της ορθότητας του πράττειν όσον αφορά στον εαυτό μας, αλλά και στη μεταχείριση των άλλων. Πρέπει να σημειωθεί πως αν δεν αναγνωρίσουμε τις διαφορετικές αυτές διαστάσεις του ηθικού βίου θα δυσκολευτούμε να κατανοήσουμε την περιπλοκότητα του αξιακού μέρους της θρησκείας που απασχολεί τον Dworkin στο τελευταίο έργο του. (Πρβλ. την μονομερή κριτική ανάλυση στο Crane 2017, 84-7).

¹¹ Η διάκριση του Dworkin μεταξύ «αξίας παραγόμενου αποτελέσματος» (*product value*) και «αξίας επιτέλεσης» (*performance value*) (JH, 198κεξ.) μπορεί να παραβληθεί με την διακριση μεταξύ *ποιήσεως* και *πράξεως* στα Ηθικά Νικομάχεια (1140a1-22), όπου ο Αριστοτέλης φαίνεται να αποδίδει αξιολογική προτεραιότητα για την ηθική στην τελευταία.

Έτσι, ο φιλόσοφος – παρομοιαζόμενος με «σκαντζόχοιρο», ο οποίος, σύμφωνα με τη ρήση του Αρχίλοχου, έχει στο νου του «ένα και μεγάλο πράγμα»,¹² αναπτύσσει τελικά μια κυρίαρχη ιδέα. Επεξεργάζεται μια συνολική προσέγγιση που φανερώνει την βαθύτερη ενότητα, συνέχεια και συνοχή του εκ πρώτης όψεως ανομοιογενούς χώρου των αξιών και την αλληλεξάρτηση των ηθικών, ηθικών, δικαϊκών αλλά και αισθητικών και πολιτικών του διαστάσεων. Βέβαια, στο πλαίσιο αυτής της εργασίας είναι αδύνατο να εξεταστεί ακόμη και συνοπτικά η περίπλοκη συλλογιστική του Dworkin, και να διερευνηθούν οι καντιανές, αλλά και οι άλλες φιλοσοφικές της καταβολές.¹³ Ούτε μπορούν να μελετηθούν οι σημαντικές υποδηλώσεις των συμπερασμάτων της για την πολιτική και το δίκαιο και γενικότερα για την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών. Για τη συζήτηση που ακολουθεί αρκεί να συγκρατήσουμε το γεγονός ότι οι αλήθειες για το πλέγμα κανονιστικών πεποιθήσεων και αρχών που κατευθύνουν τον πρακτικό στοχασμό θεωρείται πως αποκαλύπτουν αξιακές πτυχές του ανθρώπινου βίου και όχι μόνο, ανεξάρτητες από βουλήσεις και επιθυμίες των δρώντων υποκειμένων. Ορισμένες από αυτές τις πτυχές είχαν στο έργο του *Life's Dominion* συνδεθεί με την έννοια του ιερού. Στο *Justice for Hedgehogs* φαίνεται να προετοιμάζεται το έδαφος για την επιστροφή στην προβληματική της ιερότητας και στην σαφέστερη και ευρύτερη προβολή μιας θρησκευτικής στάσης, όπως περιγράφεται στο *Religion without God*.

IV. Η αξία του ιερού

Πράγματι, κεντρικός άξονας των επιχειρημάτων του Dworkin, για την υποστήριξη της μετριοπαθούς φιλεύθερης αντιμετώπισης των ζητημάτων της άμβλωσης και της ευθανασίας την οποία εισηγείται, είναι η έμφαση στην διαίσθηση

¹² Ο Dworkin εμπνέεται τον τίτλο του βιβλίου από το δοκίμιο του Isaiah Berlin, *The Hedgehog and the Fox*, (Berlin 2013), όπου οι άνθρωποι διακρίνονται μεταφορικά σε «αλεπούδες» και «σκαντζόχοιρους». Η αντιπαράθεση των δύο ανθρώπινων τύπων ανάγεται στον Αρχίλοχο, ο οποίος παρατηρεί ότι η αλεπού ξέρει πολλά πράγματα, ενώ ο σκαντζόχοιρος ένα και μεγάλο («Πολλ' οίδ' αλώπηξ, εχίνος δε εν, μέγα»).

¹³ Για μια ανάλυση της διάκρισης μεταξύ των εννοιών του «εϋ ζήν» και του «να έχει κανείς μια καλή ζωή», και για επισήμανση ορισμένων αριστοτελικών στοιχείων, βλ. Virvidakis 2014. Μια συνοπτική, αλλά ακριβής αποτίμηση των κυριότερων θέσεων του Dworkin στο *JH* και στο *RWG* παρέχεται στο Επίμετρο του Παύλου Σούρλα στην ελληνική έκδοση του *Life's Dominion* (EZ, 375-6).

για τον μοναδικά πολύτιμο χαρακτήρα της ανθρώπινης ζωής. Σ' αυτή την διαίσθηση πρέπει μάλλον να αποδοθεί προτεραιότητα και όχι στις αντιλήψεις μας για την αναγνώριση της ιδιότητας του προσώπου και των δικαιωμάτων που την συνοδεύουν, για την ορθή ερμηνεία όχι μόνο των συντηρητικών, αλλά και των πιο εκλεπτυσμένων φιλελεύθερων τοποθετήσεων.

Υιοθετώντας την παραδοσιακή διάκριση μεταξύ *εργαλειακών* και *εγγενών* αξιών, ο Dworkin υποστηρίζει το αντικειμενικό *status* των τελευταίων, οι οποίες και αντιδιαστέλλονται σαφώς και προς τις προσωπικές αξίες, τις απορρέουσες από υποκειμενικές προτιμήσεις και επιλογές. Ωστόσο, προχωρεί στην ανάδειξη της ιδιαίτερης κατηγορίας των *ιερών* αξιών που αντιμετωπίζονται ως *απαραβίαστες* και διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες εγγενείς, κυρίως επειδή δεν μπορούν να θεωρηθούν ως *αυξητικώς* πολύτιμες. Δηλαδή, ο σεβασμός γι' αυτές δεν αποτελεί συνάρτηση της ποσότητάς τους, εφόσον το *status* τους δεν αλλάζει από την προσθήκη περισσότερων καταστάσεων πραγμάτων, ή όντων σε εκείνα που τις διαθέτουν:

...Το ειδοποιό γνώρισμα του ιερού ως διακριτού από το αυξητικώς πολύτιμο, έγκειται στο ότι, επειδή – και, επομένως, από τη στιγμή που – υπάρχει, είναι εγγενώς πολύτιμο. Είναι *απαραβίαστο* λόγω ακριβώς εκείνου που *αναπαριστά* ή *ενσωματώνει*... Η εκ προθέσεως καταστροφή [αυτού το οποίο θεωρούμε ιερό] ατιμάζει ό,τι οφείλουμε να τιμούμε.¹⁴

Παρατηρείται πως κάτι καθίσταται ιερό για ένα ορισμένο πολιτισμό ή πρόσωπο, μέσω διεργασιών, αφενός *συσχέτισης* ή *σημασιοδότησης*, κυρίως με αναφορά σε μια θεότητα ή θρησκευτική πρακτική, καθώς και σε εθνικές παραδόσεις και ιστορικά σύμβολα, αφετέρου γενετικής αναγωγής σε κάποια καλλιτεχνική, ανθρώπινη, ή, κατ' αναλογία, και σε μια φυσική δημιουργική διαδικασία που μας προκαλεί την αίσθηση του εγγενώς, αλλά όχι και αυξητικώς πολύτιμου. Έτσι, εξηγείται όχι μόνο ο θαυμασμός, αλλά και ο σεβασμός που νιώθουμε για σημαντικά έργα τέχνης και σπάνια φυσικά είδη, η καταστροφή των οποίων θα συνιστούσε σοβαρή απώλεια

¹⁴ EZ, 121 -2.

απαραβίαστης αξίας.¹⁵ Σύμφωνα με την αναπτυσσόμενη επιχειρηματολογία, αυτή η ιδιότητα του ιερού πρέπει να αναγνωριστεί στην ανθρώπινη ζωή. Εν τούτοις, η ορθή ερμηνεία της ιερότητας της ζωής μπορεί τελικά να μας πείθει πως ο ίδιος ο σεβασμός της επιτάσσει σε ορισμένες περιστάσεις τη διενέργεια άμβλωσης ή ευθανασίας.¹⁶

Ωστόσο, παρόλο που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η γονιμότητα της προσέγγισης του Dworkin για την επανεξέταση και αναδιαμόρφωση της οπτικής μας στο συγκεκριμένο πεδίο εφαρμοσμένης ηθικής, δεν είναι εύκολο να ενστερνιστεί κανείς όλες τις ρητές ή υπόρρητες παραδοχές στις οποίες στηρίζεται. Η ίδια η έννοια της εγγενούς αξίας και, κατά μείζονα λόγο, η ιδέα της ιερότητας, φαίνονται μυστηριώδεις σε όσους ενστερνίζονται καθαρόαιμες φυσιοκρατικές και επιστημονιστικές απόψεις. Εκείνο που δυσκολεύονται περισσότερο να κατανοήσουν είναι η ρεαλιστική σύλληψη αξιών που δεν αποτελούν απλώς υποκειμενικές προβολές ή κατασκευές, όπως οι προσωπικές αξίες, αλλά παρουσιάζονται ως ανιχνεύσιμα, αντικειμενικά υπαρκτά στοιχεία της κανονιστικής σκέψης και πράξης.¹⁷ Ο Dworkin δεν ενδιαφέρεται εδώ να αναπτύξει μια πλατωνική οντολογία αξιών, και, όπως σημειώσαμε παραπάνω, δεν πιστεύει ότι χρειάζεται οποιαδήποτε μεταφυσική θεωρία για να υπερασπίσει τις θέσεις του. Η ερμηνευτική του μεθοδολογία αποκλείει οποιαδήποτε θεμελιοκρατική κίνηση και είναι σαφής η δέσμευσή του σε ένα ρεαλισμό χωρίς θεμελίωση.¹⁸ Όμως δεν είναι βέβαιο κατά πόσον ο ρεαλισμός και ο γνωσιοκρατικός προσανατολισμός που διέπουν και το *Justice for Hedgehogs* αποτελούν την πειστικότερη επιλογή για την ορθή θεώρηση του συνεκτικού συνόλου επιμέρους πεποιθήσεων και γενικών αντιλήψεων σε αναστοχαστική ισορροπία, η αλήθεια των οποίων μας παρουσιάζεται με την παραίνεση, «Καλύτερα να το πιστέψετε».¹⁹ Και ενδέχεται να αμφιβάλουμε για το αν είναι επαρκώς

¹⁵ Στο ίδιο, 122-4. Όταν θεωρούμε κάτι ιερό, η εκ προθέσεως καταστροφή ή και βλάβη του μας φαίνεται κατ'αρχήν *αδιανόητη*. Και μόνη η σκέψη για μια τέτοια ενέργεια είναι εκ πρώτης όψεως ηθικά προβληματική. (Βλ. Tessman 2017, 123-39)

¹⁶ EZ, 127 κεξ., *σποράδηγ*.

¹⁷ Για μια κριτική στις τοποθετήσεις του Dworkin, βλ. Kamm 2004 και, για εναλλακτικές ερμηνείες της έννοιας του ιερού, Rogers 2004, όπου δημοσιεύεται και το κείμενό του Dworkin, "The Concept of the Sacred: A Response to my Critics" (Dworkin 2004). Πρβλ. και Scruton, παρακάτω σημ. 45.

¹⁸ Βλ. παραπάνω, σημ.6.

¹⁹ Όπως μας προτρέπει στον τίτλο του "Objectivity and Truth You'd Better Believe It" (AAKII, 15).

δικαιολογημένη η ρεαλιστική ερμηνεία των συγκεκριμένων αξιών που απαιτούνται για την κατανόηση του ευ ζην και των κανονιστικών αρχών για την ηθική ρύθμιση της πράξης.

Χωρίς να υπεισέλθουμε στις λεπτομέρειες της επιχειρηματολογίας του, έχουμε συχνά την αίσθηση της απόδοσης ιδιαίτερης σημασίας σε προκείμενες που παραπέμπουν σε συγκεκριμένες διαισθήσεις – όχι μόνο του κοινού νου αλλά και μιας φιλεύθερης ελίτ με αριστοκρατικές και περφεξιονιστικές τάσεις- οι οποίες δεν φαίνεται να υποβάλλονται σε διεξοδικό κριτικό έλεγχο κατά την αναζήτηση ηθικής γνώσης. Η συνεκτικιστική σύλληψη της όλης διαδικασίας θα έπρεπε κατ'αρχήν να προστατεύει τον φιλόσοφο από την δογματική υιοθέτηση πεποιθήσεων που θα στηρίζονταν στην επίκληση κάποιας εννοιακής προφάνειας. Και το πρόβλημα είναι πως οι ισχυρισμοί του Dworkin για την αντικειμενικότητα και την αλήθεια συγκεκριμένων κανονιστικών ή αξιολογικών πεποιθήσεων δεν είναι τόσο εύλογοι όσο φαίνεται να τους θεωρεί. Οι σχετικές πεποιθήσεις που μπορούν εύκολα να αμφισβητηθούν αφορούν, για παράδειγμα, στην υποχρέωσή μας να επιδιώξουμε την επίτευξη ορισμένων ιδανικών προτύπων του ευ ζην και στα κριτήρια για την συγκριτική αποτίμηση της αξίας λιγότερο ή περισσότερο καλών επιτελέσεων μέσα σε διαφορετικές μορφές ζωής.²⁰ Πολλοί θα διαφωνούσαν πως έχουμε πράγματι οδηγηθεί σε σημεία αναστοχαστικής ισορροπίας τα οποία μας προφυλάσσουν από τους κινδύνους της σχετικότητας και του υποκειμενισμού.

Δεν είναι νομίζω τυχαίο πως το φιλοσοφικό εγχείρημα το οποίο αναπτύσσεται στα ώριμα έργα του Dworkin ολοκληρώνεται στο *Religion without God*. Είναι δικαιολογημένη η εντύπωση πως πρόκειται για ένα εκτενές επίμετρο ή *coda* του *Justice for Hedgehogs*. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε πως συνιστά και ένα είδος πνευματικής διαθήκης. Η έννοια της θρησκείας υποδηλώνει την αποδοχή μιας περιεκτικής κοσμοθεώρησης, μιας συνολικής εικόνας του κόσμου και του ανθρώπου, η οποία δεν προκύπτει τόσο ως συμπέρασμα ορθολογικών επιχειρημάτων, όσο ως συνάρτηση βιωμάτων, θυμικών διαθέσεων και υπαρξιακών δεσμεύσεων που προσιδιάζουν στην πίστη. Με το κείμενο αυτό ο συγγραφέας του φανερώνει το ευρύτερο υπόβαθρο των προκειμένων του, το οποίο εκτείνεται πέρα από την

²⁰ Βλ. και Virvidakis 2014.

αυστηρή στόχευση της φιλεύθερης πολιτικής φιλοσοφίας και της ερμηνευτικής φιλοσοφίας του δικαίου, σε κατευθύνσεις που αφορούν τη νοηματοδότηση του βίου. Καταλήγει έτσι στην συσχέτιση της προβληματικής της μεταηθικής και της αξιολογίας –χωρίς συστηματική οντολογική θεωρία– με την φιλοσοφία της θρησκείας. Εξετάζοντας τις τοποθετήσεις του πρέπει να αναρωτηθούμε κατά πόσον η επιχειρούμενη σύνδεση ενισχύει τις γνωσιοκρατικές και ρεαλιστικές του αντιλήψεις για την αξιακή διάσταση, αλλά και με ποιο τρόπο εμπλουτίζει την κατανόηση της ίδιας της έννοιας της θρησκευτικότητας.

V. *Ποιά θρησκεία χωρίς θεό;*

Ανάμεσα στις εναλλακτικές ερμηνείες της έννοιας της θρησκείας μπορούμε να διακρίνουμε δύο κυρίως ομάδες αντιλήψεων: Αφενός εκείνες οι οποίες δίνουν έμφαση στο ρόλο που διαδραματίζει η θρησκεία μέσα στη ζωή μας, και ειδικότερα σε χαρακτηριστικές πρακτικές, όπως λατρεία και τελετουργίες, ή σε γενικότερες υπαρξιακές στάσεις, αφετέρου αυτές που συνδέουν τη θρησκευτική πίστη με την αποδοχή συγκεκριμένων πεποιθήσεων και δογμάτων, σχετικών με κάποια υπερβατική διάσταση, η οποία συνήθως περιλαμβάνει θεϊκές οντότητες, πρόσωπα και ιδιότητες, ή και ένα Υπέρτατο Ον, με προφανώς ιερό ή άγιο χαρακτήρα.²¹

Ο Dworkin επεξεργάζεται μια ερμηνεία της θρησκείας που φαίνεται να παραπέμπει στην πρώτη ομάδα. Παρόλο που δεν ενδιαφέρεται τόσο για λατρευτικές ή τελετουργικές πρακτικές, αποδίδει προτεραιότητα στην υιοθέτηση μιας συνολικής θεώρησης του κόσμου, χαρακτηριζόμενης από την αναγνώριση της ύπαρξης εγγενούς αξίας, ανεξάρτητα από το κατά πόσον συνοδεύεται από την πίστη σε ένα Θεό ή σε θεούς:

Η θρησκεία είναι μια βαθιά, διακριτή και περιεκτική κοσμοαντίληψη: υποστηρίζει ότι στα πάντα ενυπάρχει αντικειμενική αξία, ότι το σύμπαν και τα δημιουργήματά του εμπνέουν δέος, ότι η ανθρώπινη ζωή έχει σκοπό και ο κόσμος τάξη. Η πίστη σε ένα θεό είναι μια μόνο εκδήλωση ή συνέπεια αυτής της βαθύτερης κοσμοαντίληψης.²²

²¹ Για διαφορετικές και συμπληρωματικές διερευνήσεις αυτών των αντιλήψεων της θρησκείας, βλ. ενδεικτικά, Sharpe 2008, Schilbrack 2014, Lewis 2015, Smith 2017.

²² RWG, 1.

Έτσι, ο συγγραφέας του *Θρησκεία χωρίς θεό* προσπαθεί να αναδείξει την κεντρική σημασία μιας στάσης ζωής που υπαγορεύει το πώς βλέπουμε τον κόσμο αλλά και πώς οργανώνουμε τον βίο μας, ρυθμίζοντας τις πράξεις μας σύμφωνα με ένα μεστό ηθικό ιδεώδες του ευ ζην –που περιλαμβάνει και το πώς αντιμετωπίζουμε τους συνανθρώπους μας. Αυτή μπορεί να αποκληθεί *θρησκευτική*:

Η θρησκευτική στάση δέχεται την πλήρη, ανεξάρτητη πραγματικότητα της αξίας. Αναγνωρίζει την αντικειμενική αλήθεια δύο βασικών αξιολογικών κρίσεων. Σύμφωνα με την πρώτη, η ανθρώπινη ζωή έχει αντικειμενικό νόημα ή σημασία. Ο καθένας μας έχει την έμφυτη και αναπόδραστη ευθύνη να προσπαθήσει να κάνει τη ζωή του επιτυχημένη: αυτό σημαίνει να ζήσει καλά, αποδεχόμενος ηθικές υποχρεώσεις προς τον εαυτό του και ηθικές υποχρεώσεις προς τους άλλους όχι απλώς επειδή συμβαίνει να πιστεύει πως κάτι τέτοιο είναι σημαντικό, αλλά επειδή είναι σημαντικό καθαυτό, είτε το πιστεύει είτε όχι. Και, όπως υπαγορεύει η δεύτερη, αυτό που αποκαλούμε «φύση» - το σύμπαν ως όλον και σε όλα τα μέρη του – δεν είναι απλώς ένα γεγονός, αλλά είναι καθαυτό υψηλό [sublime]: είναι κάτι που έχει εγγενή αξία και προκαλεί θαυμασμό. Αυτές οι περιεκτικές αξιολογικές κρίσεις διακηρύσσουν πως η αξία ενυπάρχει και στις δύο διαστάσεις της ανθρώπινης ζωής: την βιολογική και την βιογραφική... θα θεωρήσω αυτά τα δύο – το εγγενές νόημα της ζωής και την εγγενή ομορφιά της φύσης – παραδειγματικά χαρακτηριστικά μιας πλήρως θρησκευτικής στάσης απέναντι στη ζωή.²³

Κεντρική θέση στην επιχειρηματολογία του Dworkin κατέχει η διάκριση ανάμεσα στο *γνωσιακό* και στο *αξιακό* μέρος κάθε θρησκείας.²⁴ Το πρώτο περιλαμβάνει την θεωρητική διδασκαλία που αφορά σε υποτιθέμενα γεγονότα, κοσμολογικά, ανθρωπολογικά, ιστορικά, σχετικά για παράδειγμα, με την υφή και την προέλευση του σύμπαντος ή την αθανασία της ψυχής, ενώ το δεύτερο στηρίζει την πρακτική καθοδήγηση για το πώς πρέπει να ζούμε και να συμπεριφερόμαστε στους συνανθρώπους μας.²⁵

Εκείνο που δεν πρέπει να λησμονούμε είναι πως, σύμφωνα με την προτεινόμενη προσέγγιση, το αξιακό μέρος δεν θεμελιώνεται στα γεγονότα στα οποία αναφέρεται

²³ Στο ίδιο, 10-11.

²⁴ Στο ίδιο, 22-3 κεξ.

²⁵ Οι όροι που χρησιμοποιούνται στο πρωτότυπο κείμενο είναι “science part” και “value part”. Για να αποφευχθούν παρανοήσεις δεν αποδίδω τα «science/scientific» με τα κατά λέξη αντίστοιχα ελληνικά, «επιστήμη/επιστημονικό». Ωστόσο, η έκφραση «γνωσιακό μέρος» που αναφέρεται στη θεωρητική γνώση περί γεγονότων, την οποία οι πιστοί δέχονται πως παρέχει η δογματική διδασκαλία μιας θρησκείας, αντιδιατελλόμενη προς την πρακτική- αξιακή, δεν υπονοεί πως κατά τον Dworkin δεν διαθέτουμε αντικειμενική γνώση και των αξιών, με νοηματοδοτική και παρακινητική ισχύ.

η διδασκαλία του γνωστικού. Βέβαια, οι πιστοί μπορεί να μην κατανοούν την ανεξαρτησία των δύο αυτών μερών και να μην αναγνωρίζουν την εφαρμογή της αρχής του Hume. Όμως οι κρίσεις μας για ηθικές αρχές καθώς και για τις εγγενείς αξίες της ζωής και της φύσης, οι οποίες συμβάλλουν ουσιωδώς στον προσανατολισμό του πράττειν, δεν μπορούν να στηρίζονται αποκλειστικά σε περιγραφικές αλήθειες για κάποια υπερφυσική πραγματικότητα :

...Κάθε κρίση για το νόημα της ανθρώπινης ζωής ή τον θαυμαστό χαρακτήρα της φύσης δεν βασίζεται σε τελική ανάλυση μόνο σε κάποια περιγραφική αλήθεια, όσο υψηλή ή μυστηριώδης και να είναι, αλλά σε θεμελιωδέστερες αξιολογικές κρίσεις.²⁶ ... Η θρησκευτική στάση υποστηρίζει πως τα συμβάντα δεν μπορούν καθαυτά να καταστήσουν αυτόματα τις αξιολογικές κρίσεις αληθείς: απαιτείται κάποια υπόθεση προηγούμενης ύπαρξης αξίας που καθιστά το συμβάν επιχείρημα για την αλήθεια μιας τέτοιας κρίσης.²⁷

Εκείνο που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι το ότι οι θεμελιωδέστερες κρίσεις για την ύπαρξη εγγενών αξιών, όπως και οι κρίσεις για την αξιοπιστία των βασικών επιστημονικών και λογικο-μαθηματικών μας ικανοτήτων, είναι θέμα πίστης. Δεν μπορούν να δικαιολογηθούν με αναφορά σε ερείσματα εξωτερικά ως προς τις σχετικές πρακτικές, εν προκειμένω, στην παρέμβαση της θείας δημιουργικής βούλησης, την υπερβατική αρχή την οποία συνήθως αποδέχονται οι θεϊστές, αλλά και δεν χρειάζονται τέτοια ερείσματα. Έτσι, ο ρεαλισμός τον οποίο καλούμαστε να υιοθετήσουμε είναι ένας ρεαλισμός χωρίς θεμέλια :

... Η θρησκευτική στάση επιμένει πως ασπαζόμαστε τις αξίες μας με τον ίδιο τρόπο: σε τελική ανάλυση και αυτές ως θέμα πίστης.²⁸

Η δικαιολόγηση των ηθικών μας πεποιθήσεων σύμφωνα με την αντίληψη της αναστοχαστικής ισορροπίας, την οποία, όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει, χρησιμοποιεί ο Dworkin και σε προγενέστερα έργα του, θεωρείται πως επιτυγχάνεται με την ένταξή τους σε ένα συνεκτικό σύνολο:

Ένα ορθό σύστημα ηθικών πεποιθήσεων έχει ισχυρή ακεραιότητα – πρόκειται για συνοχή η οποία έγκειται στο ότι κάθε κρίση προσωπικής ή πολιτικής ηθικής στηρίζει τις άλλες – και αυτή η ακεραιότητα προστατεύεται όπως στην περίπτωση των μαθηματικών, από την εννοιολογική αλήθεια πως

²⁶ RWG, 25.

²⁷ Στο ίδιο, 30.

²⁸ Στο ίδιο, 17.

τίποτα, εκτός από μια άλλη αξιολογική κρίση, δε μπορεί να στηρίξει μια αξιολογική κρίση.²⁹

Ωστόσο, στο *Θρησκεία χωρίς θεό*, είναι προφανές ότι η συνοχή για την οποία γίνεται λόγος, αναδεικνύεται, και μάλλον ενισχύεται καθοριστικά, από πεποιθήσεις περί της αξίας οι οποίες διακρίνονται για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους και «ως περίπλοκες, *sui generis*, συγκινησιακές εμπειρίες».³⁰ Σε αυτό το σημείο, προβάλλει η αναγνώριση της καίριας σημασίας της πίστης που ανταποκρίνεται και στις παραδοσιακές ερμηνείες της έννοιας της θρησκευτικής στάσης. Και θα μπορούσε να παρατηρηθεί πως κατ'αυτόν τον τρόπο συμπληρώνεται ή και εδραιώνεται καλύτερα η δικαιολογητική λειτουργία της αναστοχαστικής ισορροπίας,³¹ αλλά ταυτόχρονα φαίνεται να παρεισφρέουν δογματικά στοιχεία που απηχούν περισσότερο ενορασιοκρατικά πρότυπα.

Σε κάθε περίπτωση, το συμπέρασμα του κεντρικού επιχειρήματος που μας ενδιαφέρει καταδεικνύει την ομοιότητα μεταξύ θειστικής και αθειστικής θρησκείας, εφόσον τα στοιχεία που τις συνδέουν είναι περισσότερα και σπουδαιότερα από εκείνα που τις διαφοροποιούν:

... Εκείνο που διακρίνει την θειστική από την αθειστική θρησκεία – η θεωρητική διδασκαλία της θειστικής θρησκείας- δεν είναι κάτι τόσο σημαντικό όσο η πίστη στην αξία που τις ενώνει... Κατ'αυτόν τον τρόπο οι δύο κλάδοι της θρησκείας, ο θειστικός και ο άθεος – τείνουν να συγκλίνουν. Και οι δύο στηρίζονται, αν και με διαφορετικούς τρόπους, στην πίστη.³²

Ένα μεγάλο μέρος της ανάλυσης που υποστηρίζει τις συγκεκριμένες τοποθετήσεις βασίζεται στην φαινομενολογία των πεποιθήσεων οι οποίες διαθέτουν την κατάλληλη συγκινησιακή φόρτιση. Σύμφωνα με την ισχυρή ρεαλιστική αντίληψη του Dworkin, οι σχετικές θυμικές αντιδράσεις συνιστούν εμπειρίες που ανιχνεύουν αξιακές ποιότητες. Εδώ, βέβαια, δεν εστιάζει την προσοχή του στην αίσθηση της ιερότητας της ανθρώπινης και άλλων μορφών ζωής, όπως έκανε στο *Η επικράτεια της ζωής*.

²⁹ Στο ίδιο, 90.

³⁰ Στο ίδιο, 19.

³¹ Για αδυναμίες και προβλήματα της αναστοχαστικής ισορροπίας, πρβλ. και Virvidakis 2015b.

³² RWG, 29, 49.

Επικαλούμενος, τη στάση επιστημόνων όπως ο Einstein και ο Carl Sagan, στρέφεται στον βαθύ θαυμασμό και στο «ιερό δέος» που νιώθει κανείς μπροστά στην ομορφιά της φύσης και στην απεραντοσύνη του σύμπαντος. Αναφέρεται στην αίσθηση του υψηλού την οποία μας εμπνέει ο φυσικός κόσμος και διερευνά τον ενδεχόμενο ρόλο αισθητικών στοιχείων, όπως η συμμετρία, η αρμονία, η απλότητα και η κομψότητα, στην καθοδήγηση της επιστημονικής έρευνας και κατά την αναζήτηση της αλήθειας για την υφή της πραγματικότητας. Υποδεικνύει τον αναπόφευκτο χαρακτήρα των εξηγήσεων που διακρίνονται από πληρότητα και συνοχή και στις οποίες μπορεί να αναγνωριστεί η ισχυρή ακεραιότητα την οποία διακρίνουμε στα μεγάλα επιτεύγματα της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Και πάλι, καθίσταται σαφές πως οι σχετικές πεποιθήσεις είναι θέμα πίστης, εφόσον συνιστούν αναπόδεικτες παραδοχές και ρυθμιστικές ιδέες οι οποίες όμως θεωρείται πως αντιστοιχούν σε αντικειμενικά υπαρκτές αισθητικές αξίες:

Η κοσμολογική ομορφιά είναι κάτι διαφορετικό και από τα τεκμήρια και από τις συμπτώσεις: Είναι μια αναπόδεικτη παραδοχή... Πρόκειται για μια πεποίθηση που ανταποκρίνεται στην αίσθησή μας πως το σύμπαν πράγματι ενσαρκώνει μια υπέροχη ομορφιά η οποία δεν προϋποθέτει κανένα θεό ως θεμέλιό της... [κάτι που αποτελεί] παράδειγμα θρησκευτικού αθεϊσμού... Για όσους από μας θεωρούμε την ομορφιά πραγματική, η επιστημονική παραδοχή πως το σύμπαν είναι τελικά πλήρως κατανοητό ταυτίζεται επίσης με την θρησκευτική πεποίθηση ότι λάμπει με πραγματική ομορφιά.³³

Για να εξηγήσει καλύτερα τη θεώρησή του, ο Dworkin δεν παραλείπει να αναφερθεί σε θεολόγους- στοχαστές όπως ο Paul Tillich, για τον οποίο πιστεύει πως «ήταν και θρησκευτικός θεϊστής και θρησκευτικός άθεος, ο οποίος πίστευε ότι το ιερό δέος της θρησκευτικής εμπειρίας καταργούσε τη διαφορά ανάμεσα σε αυτόν τον θεϊσμό και αθεϊσμό», καθώς και στον Spinoza, ο πανθεϊσμός του οποίου δικαιολογεί μάλλον τον χαρακτηρισμό ενός «θρησκευτικού αθέου παρά ενός θεϊστή χωρίς προσωπικό θεό».³⁴

Στο προτελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, η θρησκευτική στάση την οποία έχει περιγράψει και οι πεποιθήσεις που συνδέονται με αυτήν εξετάζονται από την σκοπιά

³³ Στο ίδιο, 60, 65, 104. Για μια ρεαλιστική θεώρηση των αισθητικών αξιών με μεταφυσική στήριξη, πρβλ. Pouivet 2006.

³⁴ Στο ίδιο, 37, 43.

της φιλελεύθερης πολιτικής φιλοσοφίας και της φιλοσοφίας του δικαίου, με αναφορά στους αρχές της ορθής αντιμετώπισής τους στο δημόσιο χώρο. Υποστηρίζεται πως «η ελευθερία της θρησκείας δεν περιορίζεται σε απόψεις περί θεού, αλλά καλύπτει όλες τις βαθιές πεποιθήσεις για τον σκοπό και τις ευθύνες της ζωής».³⁵ Και οι πολίτες έχουν:

...δικαίωμα στην ελεύθερη άσκηση των βαθιών πεποιθήσεών τους για τη ζωή και τις ευθύνες τους, είτε προκύπτουν από μια πίστη σε θεό είτε όχι, και [γι' αυτό] η κυβέρνηση πρέπει να παραμένει ουδέτερη στις πολιτικές και στις δαπάνες της απέναντι σε όλες αυτές τις πεποιθήσεις.³⁶

Δεν αναγνωρίζεται κάποιο *αυτοτελές* δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία, αλλά το δικαίωμα αυτό συνάγεται από το γενικότερο δικαίωμα στην ηθική ανεξαρτησία, τη δυνατότητα που πρέπει να παρέχεται σε όλους να αποφασίζουν για τον εαυτό τους για ζητήματα του ευ ζην και της νοηματοδότησης του βίου τους, χωρίς παρεμβάσεις της κρατικής εξουσίας. Πρόκειται για καίριες υπαρξιακές επιλογές οι οποίες υπαγορεύονται από τις ευρύτερες θρησκευτικές πεποιθήσεις θεϊστών και αθέων:

... Μια θρησκευτική πεποίθηση πρέπει να αποτελεί μέρος και να αντλείται από μια γενική, ειλικρινή, συνεκτική, ενοποιημένη και περιεκτική θεώρηση του γιατί είναι σημαντικό για τους ανθρώπους να ζουν καλά και τί σημαίνει το να ζεις καλά.³⁷

Η σύντομη συζήτηση της αντιμετώπισης του θανάτου και της ελπίδας για μετά θάνατον ζωή – με κύριο ζητούμενο την αποφυγή του προσωπικού αφανισμού – την οποία παρέχουν οι κυριότερες μονοθεϊστικές θρησκείες, αποτελεί και το σοβαρό θέμα με το οποίο ο Dworkin ολοκληρώνει την παρουσίαση της εναλλακτικής του αντίληψης. Καταλήγει στην διαπίστωση πως, ακόμη και αν δεν μας πείθουν οι επαγγελίες των παραδοσιακών θρησκειών, αλλά ούτε και το ενδεχόμενο επιβίωσης με κάποια διαφορετική μορφή, σύμφωνα με τις παράδοξες δυνατότητες τις οποίες φαίνεται να αναγνωρίζει η σύγχρονη κβαντική φυσική, μπορούμε ίσως να αρκεστούμε στην αίσθηση αθανασίας που παρέχεται από την πραγμάτωση του ευ ζην. Πρόκειται για επίτευγμα που δεν απαιτεί τη δημιουργία ενός σπουδαίου έργου, ή κάποιο αξιοθαύμαστο κατόρθωμα, αλλά και την απλώς ικανοποιητική, άυλη επιτέλεση μιας

³⁵ Στο ίδιο, 107.

³⁶ Στο ίδιο, 117.

³⁷ Στο ίδιο, 122.

δραστηριότητας, με την ορθή καλλιέργεια και άσκηση των ικανοτήτων και των ταλέντων μας:

Πιστεύουμε πως επειδή είμαστε θνητοί έχει σημασία το πώς ζούμε· έχει σημασία σύμφωνα με την οικεία έκφραση το τι κάνει κάποιος με τη ζωή του... Αντιμετωπίζουμε τον θάνατο πιστεύοντας ότι έχουμε κάνει κάτι καλό απαντώντας στη μεγαλύτερη πρόκληση που αντιμετωπίζει ένας θνητός.³⁸

Συνοψίζοντας τα πορίσματα του ερμηνευτικού του εγχειρήματος, ο Dworkin μας υπενθυμίζει την βασική του σύλληψη:

Αυτό που έχει βασική σημασία για την παρόρμηση να ζει κανείς καλά είναι η πεποίθηση πως υπάρχει ένας ανεξάρτητα και αντικειμενικά σωστός τρόπος να ζει κανείς. Αυτό είναι η κεντρική ιδέα εκείνου που περιέγραψα... ως μια θρησκευτική στάση απέναντι στη ζωή. Δεν είναι διαθέσιμη σε ένα φυσιοκράτη, ο οποίος πιστεύει ότι η πραγματικότητα συνίσταται μόνο από ύλη και νου: ότι οι αξίες είναι είτε ψευδαισθήσεις είτε μυθοπλαστικές οντότητες που κατασκευάζονται από ύλη και νου. Υπό αυτή την θεμελιώδη έννοια θρησκευτικοί θειστές και αθειστές συμφωνούν. Η ύπαρξη ή ανυπαρξία ενός θεού δεν εμφανίζεται στο ένστικτο της αξίας που τους συνδέει. Εκείνο που τους διαχωρίζει είναι η θεωρητική διδασκαλία. Διαφωνούν για το ποια είναι η καλύτερη εξήγηση των αληθειών για την ύλη και τον νου, αλλά αυτό δεν συνεπάγεται κατά κανένα τρόπο πως διαφωνούν για τις περαιτέρω αλήθειες περί αξίας... Τα συγκεκριμένα είδη πίστεων είναι και τα δύο συνέπειες μιας θεμελιωδέστερης στάσης, αλλά είναι ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Γι'αυτό οι άθεοι μπορούν να δεχτούν πως οι θειστές συμμετέχουν πλήρως στην κοινή στάση με τις δικές τους θρησκευτικές αξιώσεις. Οι θειστές μπορούν να δεχτούν πως οι άθεοι έχουν τους ίδιους λόγους για τις ηθικές και πολιτικές τους πεποιθήσεις όπως και εκείνοι. Και τα δύο μέρη μπορεί να καταλήξουν να συμφωνούν πως αυτό που τώρα θεωρούν ένα τελείως αγεφύρωτο χάσμα είναι απλώς ένα εσωτερικό είδος γνωσιακής διαφωνίας χωρίς ηθικές και πολιτικές υποδηλώσεις. Ή, τουλάχιστον, πολλοί από αυτούς μπορεί να οδηγηθούν σε αυτό το συμπέρασμα.³⁹

Οι αναπόδραστες πεποιθήσεις για την αντικειμενικότητα των κανονιστικών αρχών του ευ ζην και των ηθικών και αισθητικών αξιών, οι οποίες νοηματοδοτούν την ύπαρξή μας μέσα στον κόσμο, μας αποκαλύπτονται με ενάργεια εφόσον είμαστε

³⁸ Στο ίδιο, 153, 156. Πρβλ. και την αντίληψη αθανασίας την οποία εισηγείται ο Mark Johnston (Johnston 2010). Ωστόσο, νομίζω πως ο Dworkin δε θα ενδιαφερόταν, όπως ο Johnston, για τη διασφάλιση της συμβατότητας μεταξύ θρησκευτικότητας και φυσιοκρατίας. Πρβλ. και Johnston 2009.

³⁹ Στο ίδιο, 155-6, 146-7.

διατεθειμένοι να υιοθετήσουμε την όλη θρησκευτική στάση. Δεν προκύπτουν ως συμπέρασμα επιμέρους συλλογισμών, ούτε τεκμηριώνονται με επιστημονικό τρόπο από εμπειρική έρευνα, αλλά μάλλον λειτουργούν ως προκείμενες επιχειρημάτων τα οποία υπαγορεύει η θρησκευτική στάση. Όπως είδαμε παραπάνω, η αποδοχή της αλήθειάς τους απαιτεί κάποια μορφή πίστης και ανταποκρίνεται σε ένα «ένστικτο αξίας», σύμφωνα με τη διατύπωση του Dworkin. Όποιος δεν εμπιστεύεται αυτό το ένστικτο θα παραμείνει επιφυλακτικός απέναντί τους, και «τυφλός» απέναντι στην προφάνεια της υπέροχης κοσμολογικής ομορφιάς.

Η συνολική αποτίμηση των βασικών θέσεων που υποστηρίζονται στο *Θρησκεία χωρίς θεό* φαίνεται να προϋποθέτει την διεξοδική εξέταση σοβαρών μεθοδολογικών και ουσιαστικών φιλοσοφικών ζητημάτων τα οποία εγείρουν. Και μια τέτοια εξέταση θα απαιτούσε μια πολύ εκτενέστερη διερεύνηση από αυτήν που μπορεί να αναληφθεί εδώ. Ωστόσο, ανακεφαλαιώνοντας και επεκτείνοντας σε ορισμένα σημεία τις παρατηρήσεις μας, είναι εφικτό να τις συνδέσουμε με την ευρύτερη συγκριτική προοπτική των σύγχρονων φιλοσοφικών συζητήσεων. Αυτό θα μας επιτρέψει να συναγάγουμε κάποια πρώτα συμπεράσματα για την συμβολή του Dworkin στις σχετικές συζητήσεις αλλά και για την πιθανή περαιτέρω αξιοποίησή της.

VI. Συμπεράσματα – Ερωτήματα για περαιτέρω διερεύνηση

Η υπεράσπιση της έννοιας μιας θρησκείας χωρίς θεό, δεν είναι κάτι τόσο πρωτότυπο.⁴⁰ Εκείνο όμως που προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στην θεώρηση που θελήσαμε να μελετήσουμε είναι η έμφαση στην ρασιοναλιστική και ρεαλιστική αντιμετώπιση των εγγενών αξιών που συνιστούν και το κεντρικό αντικείμενο της περιγραφόμενης θρησκευτικής πίστης. Την πίστη αυτή μπορούν να συμμεριστούν εκείνοι που ασπάζονται μια από τις παραδοσιακές μονοθεϊστικές θρησκείες, καθώς και αγνωστικιστές, άθεοι, πανθειστές ή πανενθειστές,⁴¹ στον βαθμό που συμφωνούν για τον μη αναγώγιμο χαρακτήρα των αξιακών ποιοτήτων. Αυτές οι ποιότητες

⁴⁰ Πρβλ. Kolenda 1976 - με τον ίδιο τίτλο με το βιβλίο του Dworkin.

⁴¹ Όπως είδαμε, ο Dworkin ερμηνεύει τον σπινοζικό πανθεισμό ως θρησκευτικό *αθεϊσμό* και όχι ως μια αντίληψη θείσμου χωρίς προσωπικό θεό. Για μια σύγχρονη αντίληψη πανενθεισμού, βλ. Johnston 2009 και Βιρβιδάκης 2012.

ανθρώπων, έμβιων όντων, καταστάσεων και ανόργανων αντικειμένων, τους εμπνέουν όχι απλό επιφανειακό θαυμασμό, αλλά κάποια μορφή ιερού δέους.

Επισημίναμε ήδη την δογματική χροιά των ισχυρισμών του Dworkin, ο οποίος στο τελευταίο έργο του δε διστάζει να επικαλεστεί την ανάγκη της πίστης για την τελική τους στήριξη, σε συνδυασμό, βέβαια, με την αναζήτηση της αναστοχαστικής ισορροπίας των επίμαχων σχετικών πεποιθήσεων. Διαπιστώσαμε την ένταση ανάμεσα στις οιονεί ενορασιοκρατικές παραδοχές τις οποίες τονίζει και στην συνεκτικιστική μεθοδολογία την οποία μας καλεί να ακολουθήσουμε. Ωστόσο, εκείνο που μπορεί να εμφανίζεται ως προβληματική γνωσιολογική προσέγγιση της αλήθειας ηθικών και αξιολογικών κρίσεων, με τολμηρές δεσμεύσεις ανάλογες με άλματα πίστης, διασφαλίζει και την παράκαμψη προβλημάτων θεμελίωσης τα οποία δεν κατορθώνουν να επιλύσουν οι διάφορες ποικιλίες φυσιοκρατικού και υπερφυσιοκρατικού αξιακού ρεαλισμού. Παρά την αρχική, απόλυτα απορριπτική διάθεση απέναντι στη μεταηθική στο σύνολό της, και κυρίως απέναντι σε μεταφυσικές ή οντολογικές θεωρίες, οι οποίες προτείνονται ως στηρίγματα της σύλληψης του καθαυτό κανονιστικού πεδίου, ο Dworkin δε διστάζει πλέον να μιλήσει για *ρεαλισμό χωρίς θεμελίωση* και για *μεταφυσική της αξίας*. Δεν θα ήταν ενδεχομένως εσφαλμένο να υποθέσουμε, ότι αν είχε τον χρόνο να επεξεργαστεί περισσότερο την θέωρηση την οποία εισηγείται θα μιλούσε ευθέως και για μια μορφή πλατωνισμού.⁴²

Από τη σκοπιά της φιλοσοφίας της θρησκείας, αναφερθήκαμε στο ενδιαφέρον της αντίληψης της θρησκείας η οποία προβάλλει μέσα από το *Θρησκεία χωρίς θεό*. Σε μια εποχή κυριαρχίας μιας επιστημονιστικής και αναγωγιστικής ιδεολογίας, η οποία έχει οδηγήσει στην «απομάγευση» του κόσμου και στην πλήρη εκκοσμίκευση των σύγχρονων κοινωνιών, εμφανίζεται μια μεγάλη ποικιλία προσπαθειών επιστροφής σε εκφάνσεις θρησκευτικότητας και πνευματικότητας. Οι προσπάθειες αυτές που δεν αναλαμβάνονται μόνο από πιστούς κάποιας καθιερωμένης θρησκείας, αλλά και από αγνωστικιστές και αθέους, αποσκοπούν σε ένα είδος αποκατάστασης μιας αναγκαίας διάστασης ιερότητας και ανάκτησης εκείνου που φαίνεται να έχει

⁴² Για μια ανάλογη εξέλιξη συναφών τοποθετήσεων, πρβλ. και Nagel 2012, όπου ο πλατωνισμός των αξιών φαίνεται να οδηγεί σε μια μορφή αντικειμενικού ιδεαλισμού. Πρβλ. και Virvidakis 2018.

χαθεί από τον πολιτισμό μας. Σε αρκετές περιπτώσεις στρέφονται και στην αντίκρουση νέων εκδοχών ενός σκληροπυρηνικού φυσιοκρατικού αθεϊσμού.⁴³

Ο θρησκευτικός αθεϊσμός του Dworkin απομακρύνεται από παραλλαγές αθεϊσμού οι οποίες προβαίνουν σε συμφιλιοτικές κινήσεις προσέγγισης θεϊστικών τοποθετήσεων, χωρίς ωστόσο να αναγνωρίζουν επαρκώς το βάθος και τις ρεαλιστικές δεσμεύσεις της θρησκευτικής στάσης, και χωρίς να συμμερίζονται πλήρως την ανάγκη έκφρασης σεβασμού στην ιερότητα του ανθρώπινου βίου, αλλά και στην ανεξάρτητη από το νου μας, εγγενή κοσμολογική ομορφιά. Έτσι, θα απέρριπτε πανθεϊστικές θεωρήσεις, οι οποίες δεν συμβαδίζουν με τον γνήσιο αξιακό ρεαλισμό του, καθώς και μορφές θρησκευτικού κοσμικού ανθρωπισμού που ανάγουν εξ ολοκλήρου στα ανθρώπινα υποκείμενα την ανάδυση της εμμενούς υπερβατικότητας αξιακών και κανονιστικών στοιχείων.⁴⁴ Και θα χρειαζόταν προσεκτική εξέταση όλου του φάσματος των προτεινόμενων αντιλήψεων αθεϊστικής θρησκευτικότητας και πνευματικότητας για να εξακριβωθεί ο βαθμός σύγκλισής τους με το κανονιστικό πρότυπο που περιγράφεται στο *Θρησκεία χωρίς θεό*.

Βέβαια, από την πλευρά των θεϊστών εκφράζονται σημαντικές ενστάσεις στην ιδέα ότι το αξιακό μέρος της θρησκείας μπορεί πράγματι να σταθεί ανεξάρτητα από τη σύνδεσή του με τα δόγματα του γνωσιακού μέρους. Και στο βαθμό που απορρίπτεται ο ρεαλισμός των αξιών χωρίς θεμελίωση, υποστηρίζεται πως απαιτείται ένας προσωπικός Θεός - Δημιουργός για να εξηγηθούν επαρκώς η ύπαρξη και η διαμόρφωση των ηθικών και αξιακών ποιοτήτων και η δεσμευτική κανονιστική ισχύς των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτές. Σύμφωνα με αυτές τις ενστάσεις, μια πλατωνική διάσταση μεταφυσικών στοιχείων που απλώς ενυπάρχουν από μόνα τους στο σύμπαν, χωρίς να παραπέμπουν σε μια Πρώτη Έλλογη Αρχή Αγαθότητας, ή και σε ένα θείο αγαπητικό Πρόσωπο, προικισμένο με ορισμένες ιδιότητες του Θεού

⁴³ Βλ., μεταξύ άλλων, Murdoch 1993, Ferry 1996, 2002, Solomon 2002, Rogers 2004, Κοντ- Σπονβίλ 2009, Nagel 2010, Scruton 2012, 2014, 2017, Kitcher 2014, Μουζέλης 2014, Βιρβιδάκης 2014, Woodruff 2014, Virvidakis 2015a, Crane 2017, Carroll and Norman 2017, Gray 2018. Για την αντιμετώπιση των «Νέων αθέων», βλ. Βιρβιδάκης 2009b.

⁴⁴ Γι' αυτό και δεν θα συμφωνούσε με τις σχετικές αντιλήψεις που αναπτύσσονται αντίστοιχα στο Kolenda 1976, Κοντ- Σπονβίλ 2009 και στα Ferry 1996, 2002. Ασφαλώς, θα απέρριπτε ως ανεπαρκή και την επιδίωξη ανάδειξης και υποστήριξης κάποιας μορφής θρησκευτικότητας από τον φυσιοκράτη άθεο Sam Harris (Harris 2004).

των μεγάλων μονοθεϊστικών παραδόσεων, φαίνεται ατελής και αστήρικτη. Δεν επιτρέπει την πλήρη κατανόηση της προέλευσης της θρησκευτικής ιδιοσυγκρασίας και της θρησκευτικής στάσης που χαρακτηρίζουν την μεστή πνευματικότητα των ανθρώπινων δρώντων υποκειμένων.⁴⁵

Σε κάθε περίπτωση, η συμβολή της σκέψης του Dworkin και στη φιλοσοφία της θρησκείας και ειδικότερα στο διάλογο μεταξύ θειστών και αθέων είναι προφανής. Ωστόσο, η γονιμότητα των προτάσεων του δεν μπορεί να ελεγχθεί περαιτέρω χωρίς την εκτενέστερη κριτική εξέταση των αποριών και αντιρρήσεων τις οποίες επισημάναμε, και χωρίς την προσπάθεια αντιμετώπισης επιμέρους ερωτημάτων τα οποία δεν μπορούν να διερευνηθούν εδώ, σχετικά με τη λειτουργικότητα των συγκεκριμένων ερμηνευτικών του τοποθετήσεων.

⁴⁵ Για μια τέτοια τοποθέτηση που υπαγορεύει την αμφισβήτηση των θέσεων του Dworkin, βλ. ενδεικτικά, Cottingham 2005, 54-7, 2009, 23-48 2014, 72-94. Διαφορετικές κριτικές της επάρκειας των αντιλήψεών του, οι οποίες εκκινούν από αντιρρήσεις για την ερμηνευτική μεθοδολογία και για τις φιλελεύθερες πολιτικές του δεσμεύσεις, προτείνονται (εκ δεξιών) στο Scruton 2018: 70-89 και (εξ αριστερών) στο Eagleton 2018: 2-3. Σχετικά με την έννοια της *θρησκευτικής ιδιοσυγκρασίας*, βλ. Nagel 2010.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Berlin, Isaiah. 2013. *The Hedgehog and the Fox. An Essay on Tolstoy's View of History*. 2nd ed. by Henry Hardy. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Βιρβιδάκης, Στέλιος. 1999. «Ηθικός ρεαλισμός και μεταηθικός ησυχασμός». *Ισοπολιτεία*, 3: 65-93.
- . 2009a. *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*. Αθήνα: Leader Books.
- . 2009b. «Εκφάνσεις του σύγχρονου αθεϊσμού και ο αντίλογος της πνευματικότητας», *Σύναξη*, τεύχος 112: 70-82.
- . 2012. «Μια νέα μορφή πανενθεϊσμού». Στο *Ο Θεός της Βίβλου και ο Θεός των φιλοσόφων*, επιμ. Σταύρος Ζουμπουλάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Άρτος Ζωής, 532-549.
- . 2014. «Μορφές θρησκευτικής και κοσμικής πνευματικότητας», *Σύναξη*, τεύχος 132: 4-21.
- Virvidakis, Stelios. 2008. "Varieties of Quietism", *Philosophical Inquiry*: 157-175.
- . 2014. "Living Well and Having a Good Life: Interpreting the Distinction", *Philosophical Inquiry* 38/3-4: 69-90.
- . 2015a. "Forms and Dimensions of Spirituality". *Philosophical Inquiry* 39/1: 255-271.
- . 2015b. "Reflective Equilibrium". In *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, edited by James Wright, 2nd ed., vol. 20, Oxford: Elsevier, 2015, 77-91.
- . 2018 "Les enjeux du réalisme normatif de Thomas Nagel". *Klésis* 41: 62-102 (<https://www.revue-klesis.org/>)
- Burley, Justine, ed. 2004. *Dworkin and His Critics. With Replies by Dworkin* Malden MA and Oxford: Blackwell Publishing.
- Carroll, Anthony and Norman Richard. (eds.) 2017. *Religion and Atheism. Beyond the Divide*. Abingdon and New York.
- Cottingham, John. 2005. *The Spiritual Dimension. Religion, Philosophy and Human Value*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2009. *Why Believe?* London: Continuum.
- . 2014. *Philosophy of Religion: Towards a More Humane Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crane, Tim. 2017. *The Meaning of Belief: Religion from an Atheist's Point of View*. Cambridge MA: Harvard University Press.

Dworkin, Ronald. 1992. *Life's Dominion. An Argument about Abortion, Euthanasia and Individual Freedom*. [2013a. *Η επικράτεια της ζωής. Αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία*. Μτφρ.- Εισαγ. Φ. Βασιλόγιαννης. Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδης. Συνομογραφικά EZ]

-----, 1996. "Objectivity and Truth: You'd Better Believe It" *Philosophy and Public Affairs* 25: 87-139 [1997. "Αντικειμενικότητα και αλήθεια: Καλύτερα να το πιστέψετε". μτφρ. Ν. Κανελλοπούλου, επιμ. Ν. Σταυρόπουλος. *Ισοπολιτεία* I: 15-92. Συνομογραφικά AAKIT]

-----, 2004. "The Concept of the Sacred: A Response to My Critics". In *Is Nothing Sacred?*, edited by Ben Rogers, 138-143. Abingdon and New York: Routledge.

-----, 2011. *Justice for Hedgehogs*. Cambridge MA and London: The Belknap Press of Harvard University Press. Συνομογραφικά JH.

-----, 2013b. *Religion without God*. Cambridge MA and London: Harvard University Press [*Θρησκεία χωρίς Θεό*. Μτφρ. Σ. Βιρβιδάκης, υπό έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη] Συνομογραφικά RWG.

Eagleton, Terry. 2018. *Radical Sacrifice*. New Haven and London: Yale University Press.

Ferry, Luc. 1996. *L'Homme – Dieu ou le sens de la vie*. Paris: Éditions Grasset et Fasquelle.

-----, 2002. *Qu'est-ce qu'une vie réussie?* Paris: Éditions Grasset et Fasquelle .

Gray, John. 2018. *Seven Types of Atheism*. London: Allen Lane, Penguin Random House UK.

Harris, Sam. 2004. *Waking Up: A Guide to Spirituality without Religion*. New York and London: Simon and Schuster.

Johnston, Mark. 2009. *Saving God: Religion after Idolatry*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

-----, 2010. *Surviving Death*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Kamm, F.M. 2004. "Ronald Dworkin's Views on Abortion and Assisted Suicide". In *Dworkin and His Critics. With Replies by Dworkin*, edited by Justine Burley, 218-240.

Kitcher, Philip. 2014. *Life after Faith: The Case for Secular Humanism*. New Haven and London: Yale University Press.

Kolenda, Konstantin. 1976. *Religion without God*. Buffalo NY: Prometheus Books.

Κοντ- Σπονβίλ, Αντρέ. 2009. *Το πνεύμα του αθεϊσμού*. Μτφρ. Α. Καλαμίδα. Αθήνα: Κέδρος.

Κουτούγκος, Άρης. 2012. *Περί φιλοσοφικής μεθόδου*. Αθήνα: Πεδίο.

Lewis, Thomas A. 2015. *Why Philosophy Matters for the Study of Religion & Vice Versa*. Oxford: Oxford University Press.

Μουζέλης, Νίκος. 2014. *Νεωτερικότητα και θρησκευτικότητα. Εκκοσμίκευση – Φονταμενταλισμός – Ηθική*. Μτφρ. Τ. Πλυτά. Αθήνα: Πόλις.

Murdoch, Iris. 1993. *Metaphysics as a Guide to Morals*. London and New York: Penguin Books.

Nagel, Thomas. 2010. *Secular Philosophy and the Religious Temperament. Essays 2002-2008*. Oxford and New York: Oxford University Press.

-----, 2012. *Mind and Cosmos. Why the Materialist Neo-Darwinian Conception of Nature Is Almost Certainly False*. Oxford and New York: Oxford University Press.

Parfit, Derek. 2011. *On What Matters*. 2.vols. Oxford and New York: Oxford University Press.

Pouivet, Roger, 2006. *Le réalisme esthétique*. Paris: Presses Universitaires de France

Rogers, Ben, ed. 2004. *Is Nothing Sacred?* Abingdon and New York: Routledge.

Scanlon, T. M. 2014. *Being Realistic about Reasons*. Oxford and New York: Oxford University Press.

Schilbrack, Kevin. 2014. *Philosophy and the Study of Religion. A Manifesto*. Malden MA and Oxford: WILEY Blackwell.

Scruton, Roger. 2012. *The Face of God*. London: Continuum.

-----, 2014. *The Soul of the World*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

-----, 2017. *Human Nature*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

-----, 2018. *Τρελοί, Τσαρλατάνοι, Ταραχοποιοί: Διανοούμενοι της Νέας Αριστεράς*. Μτφρ. Α. Δαμιανίδη, Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

- Sharpe, J. Eric. 2008. *Συγκριτική θρησκειολογία: Ιστορική εισαγωγή*. Μτφρ. Σ. Παπαλεξανδρόπουλος. Αθήνα: Άρτος Ζωής.
- Smith, Christian. 2017. *Religion: What It Is, How It Works and Why It Matters*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Solomon, Robert. 2002. *Spirituality for the Skeptic: The Thoughtful Love of Life*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Tessman , Lisa. 2017. *When Doing the Right Thing Is Impossible*. New York: Oxford University Press.
- Woodruff, Paul. 2014. *Reverence: Renewing a Forgotten Virtue*. 2nd ed. Oxford and New York: Oxford University Press.